

İradə Tofiq qızı Quliyeva
Bakı Slavyan Universiteti

ŞİFAHİ TƏRCÜMƏNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *Tərcüməçi, şifahi tərcümə, tərcümənin psixologi aspektləri, diqqət, yaddaş, sinxron tərcümə, beyin yükü*

Key words: *translator, oral translation, psychological aspects of translation, attention, memory, synchronous translation, brain load*

Ключевые слова: *переводчик, устный перевод, психологические аспекты перевода, синхронный перевод, память, внимание, нагрузка мозга*

Doğma dilində fikirlərini səlis və qüsursuz ifadə etməyi bacaran insanlar daim digərlərindən bir addım öndədirlər, ən böyük xoşbəxtlik isə digər xalqların dilində danışmaq, onlarla fikir mübadiləsi aparıb, daxili aləmini, dünyagörüşünü zənginləşdirməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi tərcümə işinin mahiyyəti yekun tərcümə məhsulunu şifahi şəkildə təqdim etməkdən ibarətdir. Dinləmə və qavrama bacarıqları, insanlar qarşısında nitq söyləmə, səsləndirmə, diksiya bacarıqları, həmçinin uzunmüddətli və qısamüddətli yaddaşdan vaxtında, səmərəli istifadə etmək, şifahi tərcüməçiyə qoyulan mütləq tələbdir. Tərcüməçi hər halı ilə gərək işinin mahir ustası olsun.

Tərcümələr həmişə tərcümə tənqidi ilə müşayiət olunmuş, tərcümə haqqında nəzəri fikir formalaşmışdır. Azərbaycanın görkəmli sənətkarları M.F. Axundov, A.Səhhət, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Ə.Cavad, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza və onlarla ədiblərimiz tərcüməyə öz töhfəsini vermişlər.

Şifahi tərcümənin nəzəriyyəsində və nitq prosesinin inkişafında E.V. Alkina, R.K. Minyar–Beloruçev, L.S. Vıqotski, S.L. Rubinşteyin, A.N. Leontyev, N.İ. Jinkin və İ.A. Zimnyaya və bir sıra başqa dilçi alimlərin rolu çox böyük olmuşdur.

Mirzə İbrahimov tərcüməyə belə münasibət bildirmişdir: “Tərcümənin xalqlar arasında böyük, yıxılmaz mədəni körpü olduğunu qeyd edib deyirəm ki, o, insanın ruhi aləmini, hissiyat və anlayışlarını zənginləşdirən güclü amillərdəndir. Tərcümə hər xalqın eyni zamanda dilini zənginləşdirə bilər. Bir şərtlə ki, gözəl olsa, səlis olsa, oynaq olsa...” (5-10)

Müasir dövrdə psixologiya və dilçilik arasında da sıx əlaqə özünə geniş yer tutmağa başlamışdır. Bu baxımdan şifahi tərcümənin psixologi aspektlərini bilmək vacib amillərdəndir. Şifahi tərcümənin nəzəriyyəsində və nitq prosesinin inkişafında E.V. Alkina, R.K. Minyar–Beloruçev, L.S. Vıqotski, S.L. Rubinşteyin, A.N. Leontyev, kimi dilçi alimlərin rolu çox böyük olmuşdur.

Psixoloji problemlərin əsasında insan durur, insan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, psixologiya elmi orada olmasın, o cümlədən tərcümə sənəti. Tərcümənin psixolinqvistik nəzəriyyəsi predmeti kimi dillərarası kommunikasiya tərcümənin psixoloji aspektində araşdırılır.

Psixoloqlar daha çox şifahi tərcümə prosesində mətnin qavranması və anlanmasına diqqət verirlər. Bu baxımdan bir çox alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, tərcümə elmi linqvistik əsaslı və linqvistik nöqtəyi nəzərdən izah oluna bilər. Tərcüməçi çox gərgin, öz peşəkar fəaliyyətində ağır beyin yükünə malik olan insandır. Psixoloqların gəldiyi qənaətə görə məntiqi yaddaş 20-25 dəfə artıq nəticə verir, nəinki mexaniki yaddaş. Şifahi tərcümədə yaddaşın iki tipi görmə və eşitmə əsas sayılır. Şifahi tərcümənin psixologi aspektlərini bilmək vacib amillərdəndir.

Dilçi alimlərin öz tədqiqatlarında psixolinqvistikanın əldə etdiyi nəticələrdən istifadə etməsi, şübhəsiz ki, onların işinə müsbət təsir göstərir. Müasir dövrdə psixologiya və dilçilik arasında da sıx əlaqə özünə geniş yer tutmağa başlamışdır. Psixoloji problemlərin əsasında insan durur, insan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, psixologiya elmi orada olmasın, o cümlədən tərcümə sənəti. Aktiv fəaliyyət nəticəsində insan beyni ətraf aləmi əks etdirməyə başlayır və fərdi-psixoloji keyfiyyətlərini üzə çıxarır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, şifahi tərcümə ilə məşğul olan insanın beyninin yüklənməməsi üçün adətən gün ərzində bir neçə saatdan artıq fasiləsiz davam edən tədbirlərdə dilləmlər növbə ilə çalışılır.

Psixoloji cəhətdən tərcüməçi beyninin yükü tərcümə zamanı bu psixoloji mexanizmlərlə fəallaşır:

- 1) informasiyanın əsas dildə qəbulu;
- 2) dərk etmə;
- 3) yadda saxlama;
- 4) eşidilən fikrin yadda saxlanması;
- 5) yeni nitqin yaranması və formalaşması;

- 6) nitqin qurulması;
- 7) informasiyanın ötürülməsi;

Informasiyanın əsas dildə qəbulu tərcüməçi üçün birinci şərtədir və beyinin yüklənməsidir. Göründüyü kimi, informasiyanın əhatə dairəsi çox genişdir. Araşdırmalar göstərir ki, istənilən tərcüməçilik fəaliyyətinin uğurlu alınması informasiyanın düzgün əldə edilməsi ilə bağlı olur. Əsas şərt informasiyanı düzgün çatdırmaqdan ibarətdir, informasiya itkiləri minimuma çatdırılmalıdır. Sinxron tərcümə mütəxəssisdən güclü duyma qabiliyyəti və geniş dünya görüşü tələb edir, qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərcümə növü yüksək peşəkarlıq tələb edir.

Dilənci əsasən öz yaddaşına, təcrübəsinə, biliyinə arxalanaraq işləməlidir. Diləncinin müsbət cəhəti bundan ibarətdir ki, birbaşa bir neçə dildə tərcümə edə bilir, reqlamentə uyğun olaraq zamanı saxlamaq olar. Sinxron tərcümə üçün diqqət, səbr və peşədən həzz almaq kimi xüsusiyyətlər lazımdır. Sinxron tərcüməçinin dinləmə qabiliyyətini və qısamüddətli yaddaşını inkişaf etdirmək üçün başlanğıc mərhələdə tələbələrə ana dilində eşitdikləri informasiyanı öz sözləri ilə təkrarlamağı tələb edən çalışmalar vermək vacibdir.

Şifahi tərcümənin növlərinin oxşarlıqları və fərqlilikləri:

- a) nitqdəki fikirlərin eyni zamanda həlli;
- b) tərcümə zamanı eşitmə və danışma;
- c) vərəqdən tərcümə zamanı eşitmə və danışma;
- d) qavrama və yazı qeydləri;
- e) tərcümə zamanı qeydlərin oxunması və danışma;

Şifahi tərcümə zamanı psixoloji mexanizmlərin fəaliyyətinin əsas elementləri: diqqət, qavrama, proqnozlaşdırma, yaddaş, dərk etmə; Tərcümə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün psixoloji mexanizmlərin fəaliyyətə başlaması üsulları üç qrupa bölünür:

Birinci qrup - nitq fəaliyyətinin eşitmə və danışma məhsulunun predmetsiz istifadə etməklə tərcümə məsələlərinin yerinə yetirilmə prosesidir;

İkinci qrup - ekvivalentlərdən, variant və kontekstual uyğunluqlardan göstəricisi deyil, həm də məqsədə çatmağın ən asan yoludur;

Üçüncü qrup - danışma və yazı kimi nitq fəaliyyətinin predmetləşməsinin (qeydə alınması) global üsullarını birləşdirir.

Şifahi tərcümə zamanı diqqət psixoloji mexanizmlərin fəaliyyətinin əsas elementlərindəndir. Diqqət vacib amildir, əgər tərcüməçi diqqətini cəlb edə bilməzsə, görəcəyi iş müsbət alına bilməz. Rus alimi N.F. Dobrinin diqqət mexanizminin fəaliyyəti haqqında belə yazmışdır: "Diqqət psixi fəaliyyətin müəyyən bir obyekt üzərinə yönəlməsi və onun üzərində mərkəzləşməsidir". (6- 1).

Elə vaxtlarda olur ki, tərcüməçinin beyni yüklənir, diqqət zəifləyir, yorulur, bu halada tərcüməçi qeydləri fəallığa çevrilir və diqqəti aktivləşdirir.

Şifahi tərcümə fəaliyyətini həyata keçirən mühüm yaddaş mexanizmləri:

Yaddaş – ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində informasiya fəaliyyətinin ardıcıl olaraq saxlanması və istifadə olunması ilə bağlı ümumfunksional mexanizmdir. Qazanılmış bilik ehtiyatlarını və həyat təcrübəsinin beyində saxlamaq və lazım gəldikdə ondan istifadə etmək qabiliyyətinə yaddaş deyilir. Yaddaş haqqında bölmə ilk dəfə 1968 ci ildə Riçard Atkins və Riçard Şifrinom tərəfindən tətbiq edilmişdir. Tərcüməçi üçün isə onlardan biri tərcümə prosesində materialı yaddaşda saxlamaq vaxtına, biri yaddaşda saxlama prosesinə, digəri isə ötürmə prosesinə aiddir. Yaddaşın xüsusiyyətləri bunlardır: dəqiqlik, həcm, sürət, təzələnməyə hazırlıq və yaddan çıxarmanın sürəti. Birinci prosesdə ani, qısamüddətli, operativ, uzunmüddətli və genetik yaddaş fəaliyyətdə olur, ikinci prosesdə isə hərəkət, görmə, eşitmə, həssaslıq, emosionallıq və s. yaddaş növləri işə salınır. Bundan başqa, yaddaş obrazlı, məntiqi, emosional, deklarativ, uzunmüddətli, qısamüddətli, aralıq, epizodik və s. ola bilər. Həm fizioloji, həm də psixi faktorlar yaddaşla həmişə təsirini göstərir. Tərcümə zamanı belə hallar da olur ki, natiq fasiləsiz olaraq bir saat danışır, yaddaş kifayət qədər yükləndiyinə görə dilənci özü üçün qeydlər aparmalıdır. Yaddaş və yaxud hafizə - beynin funksiyalarından biri və çox mürəkkəb mexanizmdir. Beynin bu psixi və yaxud zehni funksiyasına, fəaliyyət növünə informasiyanın toplanması, saxlanması və yenilənməsində daxildir. Şifahi tərcümədə yaddaşın iki tipi görmə və eşitmə əsas sayılır.

1. **Ani yaddaş** – tərcümə prosesində ani yaddaş bir neçə saniyə çəkir. Hissiyat yeni informasiyanın ani anda qəbul edilməsidir. Forma, rəng, ölçü və vəziyyət (məna yox) - görmə yaddaşı, eşitmə isə eşitmə qıcıqlanmasına əsaslanır.

2. **Qısamüddətli yaddaş** - əsas informasiyanın əsas hissəsi (beynə yüklənir, beynə təmizlənir), məhz bu vəziyyətdə biz eşitdiyimiz və gördüyümüzü qaydaya salıb, mənalı informasiyaya çevrilib, lazım olduqca uzunmüddətli yaddaşdan elementlər seçirik.

3. **Uzunmüddətli yaddaş** - yaddaşın uzun müddət qalmasını təmin edir, yəni bütün həyat boyu qalır, ölçüsüzdür (məs; 20 yanvar, Qarabağ hadisələri və s. bütün ömrü boyu yaddaşda qalır, silinməz yaddaş olur. “genetik yaddaş”). Hər bir tərcüməçi uzunmüddətli yaddaşa malik olmalıdır, çünki bu bizim beynimizdə çox böyük həcmli leksik və qrammatik “yük” saxlamağa imkan verə bilər.

Yazıçı Ceyms Kleyvelin “Gəlmə” adlı əsərində tərcüməçi öz atasının diplomatik görüşləri haqqında dediklərini xatırlayır: “Həmişə görüşdə opponentinin əllərinə, ayaqlarına fikir ver, bunlar həmişə nəyisə bürüzə verir. Gözlər də üzlərdə belədir, lakin onları asanlıqla nəzərdə saxlamaq olur. Fikrini cəmlə! Fikir ver, ancaq ehtiyatlı ol, əks təqdirdə həmin şəxsin nə düşündüyünü belə bilməzsən. Yadında saxla ki şişirtmə, yalan hamıda var” (1, 23).

Həyatda fenomen yaddaş olan insanlar olur, lakin tərcüməçinin peşəkar yaddaşı vacibdir. Bildiyimiz kimi insanlarda fenomen yaddaşa nadir hallarda rast gəlinir, tərcüməçiyə isə bu heç lazım deyil. Tərcüməçiyə peşəkarcasına istiqamətlənmiş yaddaş lazımdır, hansı ki, bir tərəfdən yükü qəbul edir, digər tərəfdən isə lazımsızları yaddaşdan çıxarır. Yaddaş mexanizmi-vacib mexanizmdir, hansı ki, tərcümə prosesini və əsasən şifahi ardıcıl tərcüməni əhatə edir. Yaddaş biri-biri ilə əlaqədar olan üç komponentdən ibarətdir: 1) yadaslama; 2) yadda saxlama; 3) yadda canlandırma və ya nəql etmə. Yadasalma prosesinin iki forması var, birinci ixtiyari-məqsədəuyğun yadasalama, ikinci qeyri-ixtiyari. Yaxşı yaddaşı olmaqdan ötrü tərcüməçi mütləq təlim keçməli, öz üzərində işləməlidir. Məlum məsələdir ki, tərcüməçi adi insandır, nəyisə bilməyə, başa düşməyə bilər, vaxtın azlığına görə tərcüməçi yaddaşdan istifadəni bacarmalıdır.

P.K. Minyar – Beloruçevə görə “yaddaş hamıya lazımdır, şifahi tərcümə ilə məşğul olan tərcüməçiyə isə peşəkar cəhətdən lazımdır”(3, 51).

Yaddaşın mexanizminin tədqiq edilməsi 1921-ci ildə Berger tərəfindən kəşf edilmişdir. Tərcüməçiyə ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli münasibət göstərildiyini nəzərə alsaq, onun iş zamanı oturuşu-duruşu, ardıcıl tərcümədə dilmanın məruzəçiyə yaxın yerdə oturması və durması, geyimi (məsələn, ala-bəzək, rəngbərgəllər ciddi danışqlar zamanı fikrin yayınmasına səbəb ola bilər) də əhəmiyyət daşıyır. Bəzən uzun çəkən görüşlər zamanı adi jestlər, məsələn, xarici nümayəndələri qəbul edən yüksək mənsəb sahibinin saatına baxması, qeyd dəftərcəsini örtməsi və ya qarçısında olan digər əşyaları (çay, su stəkanını və s.) özündən bir qədər də uzaqlaşdırması görüşün tezliklə yekunlaşacağına bir işarə sayılır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, şifahi tərcümə ilə məşğul olan insanın beyninin yüklənməməsi üçün, gün ərzində bir neçə saatdan artıq fasiləsiz davam edən tədbirlərdə dilmanlar növbə ilə çalışmalıdırlar. Həyatda fenomen yaddaş olan insanlar olur, lakin tərcüməçinin peşəkar yaddaşı vacib şərtidir.

Dünyada ilk sinxron tərcüməçi Kato Lomb həm də məşhur macar tərcüməçisi, yazıçısıdır. Bizim ölkəmizdədə şifahi tərcümə prosesi artıq inkişaf etmiş, tərcüməçilərimiz başqa ölkələrdədə tanınmaqdadır. Fransa prezidenti və hökumətinin akreditasiyalı tərcüməçisi, Sinxron Tərcüməçilərin Beynəlxalq Assosiasiyasının ilk Azərbaycanlı üzvü sinxron tərcüməçi Elvin Abbasbəyli və Türkiyədə yaşayan həmyerlimiz sinxron tərcüməçi Rahib Bayramov gənc nəsə nümunədir. Şəxsən özüm bu işi yüksək keyfiyyətlə bacardığım üçün, bu peşədən həzz almışam. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, ilk 15-20 dəqiqədən sonra insan beyni yorulmağa başlayır və sinxron tərcüməçilər öz aralarında yerlərini dəyişirlər. Keyfiyyətli tərcümə ahəngli çalışmada özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. F.Abdullayeva “Peşəkar tərcümənin əsasları” Bakı, 2010.217 s.
2. Чужакин, А.П. Мир перевода–2. Practicum. А.П. Чужакин. М.: Валент, 1998. – 192 с.
3. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. М., Воениздат, 1980, 237 с.
4. Кабардов М.К. Языковые способности: психология, психофизиология, педагогика. М.: Смысл, 2013. 400 с.
5. Тərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1990-344 s.
6. İnternet resusagta.az /2013/... tərcüməçilər üçün məsləhətlər.

Psychological load of the interpreter s memory

Summary

The interpreter s is a man whose memory is pressed with hard psychological load.

The article is given information about the process of oral translation, which we have during the interpretation.

It is told that even in any difficult situation the interpreter must not be at a loss and must get over difficulties on his way.

Психологические аспекты устного перевода

Резюме

Переводчик - это человек, на память которого падает тяжелая, психологическая нагрузка. В статье даются сведения о процессах устного перевода, о механизмах, которые совершаются в процессе переводческой деятельности. Здесь говорится о том, что даже в любой сложной ситуации переводчик не должен терять самообладания и уметь преодолевать трудности, которые встречаются в процессе его работы.

Rəyçi: dos. R.Əmrəhova